

Олена Довженко

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У РОМАНАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Вивчення творчої спадщини Олесь Гончара становить одну з важливих проблем сучасної філологічної науки, оскільки потребує докорінного перегляду давно вироблених у радянському літературознавстві стереотипів і стандартів, у межах яких розглядалася творчість письменника. Художні твори О.Гончара активно досліджувалися й досліджуються нині, а щоденники митця, опубліковані порівняно недавно, ще не стали об'єктом всебічного й ретельного вивчення. Неопублікована частина спадщини, неможливість уповні ознайомитися з листами, щоденниковими записами митця призвели не лише до викривлення істини, а й до приписування невластивого його творчій манері. Саме тому й виникає необхідність розгляду творчості Олесь Гончара з нових методологічних позицій без ідеологічних і тенденційних викривлень.

У творах Олесь Гончара про війну всебічно розкрито національний характер українців. І хоча чимало дослідників вивчали воєнну прозу письменника (М.Жулинський, А.Погрібний, М.Наєнко, В.Коваль, В.Неділько та ін.), у радянські часи за умов ідеологічного тиску проблеми національного характеру не знайшли повноцінного відтворення: аналізувалася переважно проблематика, жанрово-стильові особливості, своєрідність творчої манери тощо. Нині немає системного дослідження моделей національного характеру в романах, новелах, щоденникових записах, листах Олесь Гончара про війну, хоча такі спроби вже робляться¹.

Завдяки ґрунтовним розвідкам М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького, П.Юркевича, Д.Чижевського та інших учених, де розглядається філософія життя, можна по-новому осмислити особливості національного світовідчуття, риси української ментальності, оцінити роль особистості у формуванні національної культури, глибше зрозуміти національне буття (як синтез народних звичаїв, традицій, філософії, моралі, християнських вірувань тощо), зокрема й у спадщині Олесь Гончара.

Війна стала вже історією. Вона поглинула мільйони людей, завдала нашому народові колосальних руйнувань, страждання й гіркоти, що й понині скорботно тривожать народну пам'ять.

Роман "Прапороносці" приніс Олесеві Гончару популярність, окреслив естетичні засади та світоглядну позицію митця. "Прапороносці" з'явилися в період чергового наступу на літературу офіційної вульгарно-реакційної критики, яка вимагала від письменників беззастережних уславлень диктаторського режиму, захисту державно-партійної ідеології, що проповідувала злиття націй, нівелювання національних особливостей, виховання людини, позбавленої національного й духовного коріння.

Олесь Гончар мусив на це зважати. Усе ж митець зумів зберегти головний ідейний зміст "Прапороносців" – увічнення подвигу українського солдата: більшість героїв роману – вихідці з України. Олесь Гончар згадує в "Щоденнику": "Створюючи "Прапороносців", мені, крім іншого, хотілося зняти з народу нашого охоче наліплюване тоді тавро окупаційності. Хотілося показати, що воювали українці не гірше за інших і крові пролили не менше... Здається, мені

¹ Див.: Жулинський М. Олесь Гончар: творчість як доля // Укр. мова і література в школі. – 1991. – № 11-12; Жулинський М. Олесь Гончар: творчість як доля // Гончар О.Т. Твори: У 12 т. – К., 2001. – Т.1: Прапороносці. Поезії.

це вдалося”². Письменник не замикається в межах вузько національних, моделюючи характери своїх героїв; він багатонаціональний у зображенні Червоної Армії, проте його інтернаціоналізм базується на глибоко національному ґрунті.

Із прототипами трилогії Олесь Гончар пройшов дорогами війни. Безпосереднім поштовхом до її створення для автора стала загибель друга на угорських землях. І цю обіцянку письменник із гідністю виконав як справжній побратим і як митець.

Уперше на сторінках роману бійці-українці з’являються з появою Черниша, що прибув у розпорядження Брянського. Авторська характеристика бійців така: вони здебільшого вусаті, статечні чоловіки з останнього поповнення, слухняні, працьовиті українські колгоспники — саме їх обирає до роти Брянський, бо вони “сумлінно ставляться до праці, а це на фронті так само необхідно, як і десь на заводі”³. “Непоквапливість, господарська відповідальність за доручену справу, психологічна надійність, забезпечена життєвим досвідом, поважність у ставленні до свого обов’язку — ці риси характеру чесної трудової людини важили на війні багато”⁴. Ось Хома Хаєцький — типовий, колоритний українець-подоляк. Зміни в його характері особливо помітні. Недосвідчений, лякливий, що від кожного снаряда “припадав до землі, як осінній лист” (48), вигукуючи “Патку мій, патку!”, якого спочатку доля інших країн по руйнівному воєнному лихоліттю не турбувала — віками від українського народу не залежала доля навіть власної держави. Зростання самосвідомості й зміни характеру Хоми майстерно відтворено за допомогою яскравих художніх деталей. Наприклад, після штурму альпійських скель Хома каже: “Але ж це просто чудо якесь з чоловіком тут робиться. Внизу під скелею був один Хома, а піднявся на скелю — то це вже інший Хома! І бачить далі, і чує далі...” (105); “Побачила б оце Явдошка, де її Хома здирається до неба, то не впізнала б Хоми! Сказала б: “Це не той Хома!” (104).

В образі Хоми Хаєцького, “невтомного жартівника з пишними лукавими вусами, закрученими вгору, як два круті баранячі роги” (47), втілено типові риси українського народного характеру: споконвічну мудрість і розважливість українського селянина, оптимізм, кмітливий розум, невтомну працьовитість, вроджений гумор. Вдача Хоми вирізняє його з-поміж інших. Його мова багата, колоритна, закорінена у фольклорі — це співуча подільська говірка, пересипана діалектизмами: “Та й сини ще дома ростуть, червоні, мов калина, та дужі, мов дубці! Я їм напишу, аби ся дивили з нашої Вулиги і на Дунай, і за Дунай, і на весь білий світ”(294); “Нахилив би ся та поцілував порохи рідного шляху” (408). Готуючись до гірського сходження, Хома не розлучається з вишиваним рушником: дарунок дружини — символ Батьківщини.

Телефоніст Маковей багатьом бійцям у сини згодиться, у роті його кличуть Маковейчиком, ставляться до нього з батьківською любов’ю, застерігаючи від необачних вчинків: “Брянський випросив Маковейчика у командира стрілецької роти, бо Маковейчик чудово заспівував” (57). Тому звали його ще Маковейчик-Соловейчик, він радісно скаче під час дощу й співає:

“Дощику, дощику, припусти
На бабині капусти,
На дідове сіно,
Щоб позеленіло!

- Маковею! Де ті капусти! Де те сіно? Глянь, австрійська земля навкруги!..
- Все одно! Хай і вона зеленіє...” (395).

² Гончар О. Щоденники: В 3 т. — К., 2004. — Т.3 (1984–1995). — С.116.

³ Гончар О. Прапорonoсці: Трилогія / Післясл. В.Ковалю. — К., 1995. — С.26. Далі зазначаємо сторінку в тексті.

⁴ Гончар О. Твори: У 12 т. — Т.1. — С.10.

Лейтенант Володимир Сагайда має важкий характер. Він живе думкою про помсту: вся його сім'я, крім сестри, загинула, домівка зруйнована, кохана зрадила з німецьким комендантом. Власне горе злилося з лихоліттям, якого зазнала вся країна, і запеклося ненавистю в серці. Тому він скептично ставиться до розмов про вірність, добро, справедливість. Вважає, що в житті людини переважає користь, егоїзм.

Поступово змінюється й характер Сагайди: він поборює сліпу ненависть, відшукує сили відчутти добро своїм згорьованим серцем. Особливо вплинула на нього хвора словацька партизанка Юлічка: коли вона запитала, чи має він матір, батька, братів, Сагайда, на мить забувши про своє горе, гордо відповів: "Маю". А думав про матір-Вітчизну, братів — фронтових побратимів. Сагайду зворушили щирі слова Юлічки: "Май мене за сестру... Буду тобі за рідну" (331) — він "наче розбагатів несподівано, наче вперше повністю відчув свою велику солдатську гідність..." (330).

Западає в серце читача Сагайда із сухою квіточкою небового ключа — проліска, подарованого йому в Грінаві, — весняною згадкою про далекі вже бої і зустрічі, про радість визволення: він уперше пізнає щастя визволяти. Так розтопилася крига його серця...

Шовкун — вінничанин, ординарець Брянського, він виконує свій обов'язок "з якоюсь особливою селянською делікатністю" (28). Характер його ніби виправдовує прізвище: шовковий. Має "дивну властивість — зникати на очах, ніколи нікому не заважати. Але досить, здається, Брянському хоч уві сні окликнути його, як Шовкун одразу тихо відгукнеться: "Я вас слухаю" (28). Завжди готовий допомогти, бо піклуватися про когось було його внутрішньою потребою. Це помітила Шура Ясногорська й забрала його до себе санітаром. На новій посаді Шовкун почувався впевненіше; ця робота, хоч і важка й небезпечна, припала йому до душі: "Тепер Шовкун, видно, не дозволив би нікому кататися на собі. Вуса підстрижені щіточкою, санітарна сумка при боці. Гвоздь!" (332).

Епізодичний, але не менш своєрідний образ рядового Ягідки. Цей ставний юнак із розумними очима все своє недовге життя прожив під румунською окупацією, був неписьменний, бо тяжко працював на господаря — чабанував, бринзу робив, худобу порав. Ягідка не вірить у вагомність свого внеску в перемогу над ворогом, бідкається, що по ньому, безрідному, ніхто й не голоситиме, якщо він загине. Але Черниш не дає йому впасти у відчай: навіть самотня людина має Батьківщину. Заради цього треба вижити, перемогти ворога. Так на фронті Ягідка пізнав щастя людської дружби, взаємодопомоги.

Козаков — міцний сержант, родом із Донбасу, з дитбудинку, настільки вжився в полк, що "однополчани були йому кривною ріднею, зброя — ремеслом, прапор — родинною святинею" (431). Він одчайдушно хоробрий, сам іде знищити гніздо кулеметника в горах. А знайшовши там прикутого смертника, звільняє його, ділиться останнім ковтком води: "...вперше оце його власна роль на війні постала перед ним у повному світлі. Гарно рятувати людей! Краще, ніж убивати!" (112).

Євген Черниш відрізняється від інших солдатів-українців і типових селян Хоми, Блаженків, Гая чи Сагайди. Походить з інтелігентної родини, але образ України асоціюється в нього із селом, білими хатинками: "Далеко праворуч на захід рум'янилися під вранішнім сонцем білі вершини гір. Чи стрімкі то гори біліють, повиті літніми хмарами-оболоками, чи, може, далека то Україна біліє черідкою хат?..." (62).

Кожний персонаж трилогії стає носієм тільки йому притаманної мови — свого краю, округи, села, навіть кутка. Через те Хаєцький невіддільний від подільського села Вулиги, а мова Козакова "видає" його безпритульне хлоп'яцтво. Завдяки національному колориту, створеному, зокрема, й за допомогою мови героїв, авторіві вдалося розкрити національний характер воїнів-українців, донести правду про їхній вагомий внесок у перемогу над фашизмом.

Гончареве високе народжується зі звичайного, буденного. В одному із залів угорського парламенту вибухає снаряд, хмарою знімаючи зі стін білу вапняну кіптяву, і ось від неї "...зброя стає сизою. І кожен боєць вилітає сизим, мов сокіл" (348). Традиційне, народнописанне порівняння під талановитим пером Гончара набуває нового – метафоричного – змісту.

Хоча відійшло в безвість таке поняття, як соціалістична Батьківщина, високий подвиг воїнів Вітчизняної війни не потребує перегляду. У кожного було власне розуміння Батьківщини як рідної землі, рідного народу, мови, культури. Роман Олеся Гончара "Прапорonoсці" назавжди збереже ідею любові до рідної землі, відчуття глибокої шани до постаті українського солдата, який ціною свого життя зберіг її незалежність.

"Прапорonoсці" визначили напрямок української літератури про війну на кілька десятиліть уперед. Було створено книжку про духовне буття народу в нелегких умовах військового лихоліття. Таємниця тривалої популярності цього роману в тому, що Олесь Гончар повернув людям віру в незнищенність доброти у найтрагічніший період затемнення розуму, втрати гуманних цінностей цілими народами. Якщо й війна не випалила в душі народу високої людяності – вона вічна, народ наш безсмертний, бо його душевна щедрість перейде до дітей та онуків.

У романі "Собор" Олесь Гончар порушив тему окупації України. Вірунька була дитиною, коли йшла війна, пам'ятає, як "тікали німці. Команди паліїв мотоциклами гасали по селу та тикали вогняними квачами попід стріхи, жодної хати не минали, чорні були, як сатани. Хата згоріла, а комин з димарем зоставсь, голий, задимлений, білів серед згарища, і на тому комині так весело, яскраво півень хвостатий, матір'ю колись намальований, красувався. Дотла село було спалене, все погоріло, тільки оті мальовані півні й позоставались"⁵.

Спогади героїні про війну пов'язані насамперед із її батьком, двічі мобілізованим. Мати викупила його з німецького табору. Коли батько трохи одужав, його з односельцями вдруге мобілізували. "У 1943-му в Україні по суті йшла друга мобілізація. Всі ті, хто після оточень опинився вдома, всі оті "дядьки в піджаках" – а їх було мільйони, – йшли на поповнення зовсім поріділих полків і дивізій, – згадує Олесь Гончар. – Підросло за ці роки й нове покоління, тож разом з батьками масово йшла в армію українська молодь, такі чисті хлопці, як мої брати (по батькові. – *В.Г.*), що обидва полягли на Дніпрі. Та хоч саме Україна давала в цей час найбільше поповнення для тих армій, що перейшли кордон, але до людей "окупаційних", зойно взятих до війська, усіх таких, як Хома Хаєцький та брати Блаженки, існувало певне упередження, деяка недовіра, до них дехто ставився, як до людей другого сорту, не зовсім надійних, і, звичайно, під вогонь найперше посилали саме їх. [...] Образливо було почувати до себе таке ставлення, дивлячись на своїх роботящих і сумлінних подоляків, я ж бачив, що вони нічим не гірше за інших фронтовиків, і не їхня вина, що їм довелося зазнати лиха окупації. Переді мною були люди надійні, скромні й чесні сини свого народу. Треба було зняти з них тавро "другосортності". Повернути їм гідність"⁶. Батьку Віруньчиному та його односельцям не довелося довго воювати: всіх їх було вбито у першому ж бою. Глибоке осмислення національної проблеми виокремлювало Гончареві твори про війну з-поміж радянської літератури. Його доробок – частка історії народного подвигу років війни.

⁵ Гончар О. Собор. – К., 1968. – С.136.

⁶ Гончар О. Щоденники: В 3 т. – Т.3 (1984–1995). – С.87.

Спадщина Олесь Гончара відіграє важливу роль у розумінні українського національного характеру. Як бачимо, “часто те, що відтворено в романах, повістях, поемах, знаходить авторське пояснення в мемуарах. І творчість Олесь Гончара (романи, повісті, новели, оповідання, вірші, щоденники, листи) є цьому потвердженням”⁷. Саме час великих політичних занепокоєнь слугував широким художнім полотном, на якому письменник повною мірою зміг відобразити національний характер, внутрішній світ своїх персонажів.

У творах Олесь Гончара – різні епізоди, різні люди, різний час і місце подій. Але в основі кожного образу лежить національний характер. Він й об’єднує, й урізноманітнює. Характер (від грецьк. character – ознака, риса, прикмета) – це комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляються в її поведінці та діяльності, у ставленні до суспільства, до праці, до колективу, до самої себе. Характер формується у процесі життя внаслідок впливу суспільного середовища⁸. Національна психологія, характер проявляються передусім у самобутній мові, способі мислення, пізнання дійсності, в оригінальній культурі, своєрідних звичаях, традиціях, обрядах, матеріалізуючись також у фольклорі, міфології, мистецтві.

Сучасне літературознавство потребує нового погляду на національний характер. Тривалий час вважалося, що дослідження національного характеру неможливе: вивчаючи індивідів, не можемо скласти уявлення про націю в цілому. У романах Олесь Гончара через філософське, внутрішньо-почуттєве ставлення героїв до навколишнього світу, до людей, оточення всебічно розкриваються грані людської натури. Характери бійців – персонажів Олесь Гончара, взаємодоповнюючись, творять узагальнений образ української нації. У кожного з них переважає якась певна риса вдачі: скажімо, у Хаєцького це почуття гумору, Маковей – утілення співучості українського народу, брати Блаженки уособлюють працелюбність, вірність родинним традиціям. В образах Гая й Шовкуна втілено “селянську делікатність”, готовність до самопожертви. Сагайда – розбишака, шибеник, від якого паркани тріщали. Чумаченко й Черниш – не такі, як решта героїв роману, не затуркані, як, наприклад, Ягідка, а освічені, інтелігентні люди. Але всі вони відчувають, що найдорожче – це Батьківщина.

Герої Олесь Гончара – не завойовники, а справжні визволителі, бо несуть цілим країнам волю. Це зумовлено не лише боротьбою проти спільного ворога, а ще й тим, що за весь історичний період існування Україна не загарбала жодного народу. Це нащадки запорізьких козаків і чумаків, що їздили до Криму по сіль. Родовід їхній у прізвищах – Поліщук, Чумаченко, Гай, Сагайда, Маковей, Блаженко, Черниш. Антропонімна правка рукописів Олесь Гончара переконливо доводить, що художня культура письменника включає бережливе ставлення до такого елемента лексики української мови, як власне ім’я, в якому насамперед відбулися риси національного характеру народу, чується відгомін його історії.

Які б інтернаціоналістські та псевдоінтернаціоналістські ідеї не насаджували тогочасні радянські ідеологи, трилогія має конкретний об’єкт – Україну, а не союзний загал. Черниш у листі до матері марить просторами степу; Хаєцький не розлучається з рушником, дарунком дружини; капітан Чумаченко перед форсуванням ріки мріями повертається до рідного Дніпра; навіть перед смертю боєць Гай подумки звертається до рідного Полісся.

Олесеви Гончару вдалося донести до читача узагальнений образ воїна-українця із притаманною йому працьовитістю, життєлюбством, сумлінністю, наполегливістю, добротою, надійністю, скромністю, сердечністю, вірою в перемогу, стійкістю, хоробрістю, витривалістю.

⁷ Галич О. Концепт *non fiction* Олесь Гончара // Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка: Філологічні науки. – 2003. – №9. – С.190.

⁸ Див.: *Короткий психологічний словник* / За ред. В. І. Войтка. – К., 1976. – С.182.

Одна з центральних ідей творів Олеся Гончара про війну — народ незнищений, коли має міцне духовне коріння. Моральність і духовність — запорука його безсмертя. “Не раз щербились шаблі і списи ламались. І якщо народ вистояв, оборонив себе від пониження, то зробив це не так зброєю мілітарною, як силою духу свого, невичерпним творчим потенціалом, витворюванням художніх цінностей, що їх сьогодні з подивом відкриває для себе весь світ.

Це я вважаю явищем феноменальним: не так меч, як творчий геній народний. Мова, пісня втримали народ як націю, як спільноту духовну!”⁹.

Подальші дослідження в цьому напрямку дадуть можливість по-новому прочитати весь творчий доробок Олеся Гончара, зняти з нього тавро соцреаліста, показати як людину, що заглибилася в душу українського народу й відтворила національний характер у своїх романах, повістях, новелах.

⁹ Гончар О. Чим живемо... — К., 1992. — С.79.

Літературна компаративістика. — Вип. 1. — К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. — 363 с. / Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Перший випуск нового щорічника містить двадцять шість розвідок українських науковців, які розподілені за рубриками “Сучасні течії та концепції порівняльного літературознавства”, “Теорія літератури й компаративістика”, “Порівняльна типологія”, “Інтертекстуальність”, “Українська література в європейському й світовому контексті”.

Збірник відкривається вступним словом Д.Наливайка про поновлення української компаративістики, коли “знімаються всі обов’язкові схеми і табу в дослідженні багатовікових міжлітературних зносин українського письменства, відкривається можливість бюрократично неконтрольованих контактів з Європою і світом, ознайомлення з наробками зарубіжної компаративістики, вільного вибору наукових методологій та орієнтацій, без чого неможлива дійсна наука”.

Микола Корпанюк. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). — К.: Смолоскип, 2005. — 904 с.

Перше наукове літературознавче дослідження великого пласта національної культури, створеної давньою українською, польською, латинською, російською мовами, яка розвивалася на всьому українському просторі і впливала на розвиток духовності нації. Автор різнобічно проаналізував тематику, проблематику, художній світ пам’яток, обґрунтував особливості розвитку крайового літописання як комплексного синтетичного жанру на засадах гуманістичної, класицистичної, барокової та просвітницької естетики, етики, національних літературних традицій та ідеології.

